

मुक्तिपूर्व गोमंतकीय मराठी कथा

सुनेत्रा कळंगुटकर

मराठी विभागप्रमुख,

शासकीय महाविद्यालय कला, विज्ञान आणि वाणिज्य

खांडोळा, माशेल (गोवा) भारत

गोमंतकाला मराठी साहित्याची समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. गोमंतकात पोर्तुगीज राजवटीत साहित्यनिर्मितीसाठी अनुकूल परिस्थिती नव्हती. असे असले तरी गोवा मुक्तिपूर्व कालखंडात काही प्रमाणात कविता, कथा, कादंबरी, नाटक अशा वाङ्मयप्रकारांची निर्मिती झालेली दिसते. मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथा प्रतिकूल परिस्थितीत लिहिली गेलेली असूनही या कथेने मराठीच्या मुख्य प्रवाहात आपले स्थान निर्माण केलेले दिसते. या कालखंडात गोमंतकीय कथेने प्रादेशिक कथेची देणगी मराठी साहित्याला दिली. वि. स. सुखठणकर आणि प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या कथांमधून प्रादेशिक कथेचा प्रवाह मराठीत आला आणि विकसित झाला. मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथा मराठीच्या मुख्य प्रवाहाला समांतर राहिलेली आहे.

गोमंतकाला मराठी साहित्याची प्रदीर्घ आणि समृद्ध परंपरा लाभलेली आहे. आद्य गोमंतकीय मराठी ग्रंथकार कृष्णदास शामाच्या इ. स. १५२६ मधील 'श्रीकृष्णचरित्रकथा' या काव्यग्रंथापासून ही साहित्यपरंपरा मानली जाते. राजकीयदृष्ट्या गोमंतकाला पैठणचे सातवाहन, बादामीचे चालुक्य, शिलाहार, कदंब, भोज, विजयनगर साम्राज्य, पोर्तुगीज अशा अनेक राजवटींच्या सत्तेखाली राहावे लागले. त्यातील पोर्तुगीज राजवट ही इथे

दीर्घकाळ राहिली. मराठी साहित्याची प्रदीर्घ परंपरा गोमंतकाला लाभलेली असूनही पोर्तुगीज राजवटीत साहित्यनिर्मितीसाठी अनुकूल परिस्थिती इथे नव्हती.

इ. स. १५६० साली गोव्यात आलेल्या 'इंक्विझिशन' म्हणजे 'धर्मसमीक्षण सभे' मुळे या काळात मराठी, संस्कृत या भाषांतील हिंदूंचे अनेक ग्रंथ नष्ट करण्यात आले. त्यामुळे गोमंतकीयांच्या लेखनवाचनावर बंधने आली. या संदर्भात वि. बा. प्रभुदेसाई लिहितात,

“या धर्मसमीक्षणसभे’चे एकूण निर्बंध इतके जाचक होते, की त्यावेळी हिंदू धर्माचा पुरस्कार करणारा एखादादेखील ग्रंथ लिहावयाची वा छपावयाची गोष्ट तर सोडाच, पण तो जवळ बाळगणे वा वाचणे हासुद्धा एक भयंकर गुन्हा ठरत असे. संपूर्ण पूर्वेकडील देशांवर हुकुमत गाजविण्यासाठी म्हणून स्थापन झालेल्या या अत्यंत धोकेबाज 'इंक्विझिशन'चे प्रमुख ठाणे गोव्याला होते ही गोष्ट ध्यानात घेता, गोमंतकीय जनतेमध्ये वाचनपठणात असलेल्या मुख्यतः मराठी आणि संस्कृतमधील केवढ्या प्रचंड ग्रंथसंभाराचा निघृणपणे विध्वंस करण्यात आला असेल, याची केवळ कल्पनादेखील करणे कठीण आहे !”^१

पोर्तुगीजांच्या अशा दडपशाहीमुळे या काळात साहित्यनिर्मितीचा वेग मंदावला. गोवा मुक्तिपूर्व काळाविषयी विवेचन करताना सोमनाथ कोमरपंत यांनी आत्मानुभूतीचा मोकळा अवकाश आणि सतत अभिसरण प्रक्रियेत गुंतलेले सांस्कृतिक पर्यावरण गोमंतकात नव्हते ही वस्तुस्थिती आहे असे सांगून, “ऐतिहासिक अपघातामुळे गोमंतक आपल्या मातृभूमीपासून दुरावला. राजकीय, सामाजिक, आर्थिक व सांस्कृतिक दृष्ट्या येथील समाजाला अवनतावस्था प्राप्त झाली. जनजीवनातील चैतन्य लोप पावून शैथिल्य आले.

अव्याहतपणे चालत आलेल्या येथील जीवनप्रणालीवर आघात करणाऱ्या परकीय विघातक शक्ती दीर्घकाळापर्यंत येथे प्रबल ठरल्या. त्यामुळे साहित्याच्या माध्यमातून अभिव्यक्त होणारा आत्मिक स्वर या काळात क्षीण ठरला. मुक्तिपूर्व गोमंतकातील कथा वाङ्मयाच्या व अन्य वाङ्मय प्रकारांच्या सामर्थ्य व मर्यादांचा विचार करताना हा संदर्भ ध्यानात घ्यावा लागतो.”^२ असे मत मांडलेले आहे.

सोमनाथ कोमरपंत यांनी मांडलेले मत योग्यच आहे. गोमंतकातील परकीय राजवटींमुळे साहित्यनिर्मितीसाठी प्रतिकूल परिस्थिती असल्यामुळे साहित्यनिर्मिती फारशा प्रमाणात झाली नाही. असे असले तरी काही प्रमाणात कविता, कथा, कादंबरी, नाटक अशा

वाङ्मयप्रकारांची निर्मिती इथे झालेली आहे. गोवा मुक्तिपूर्व कालखंडात गोमंतकीय मराठी कथा वेगवेगळ्या नियतकालिकांमधून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

आत्माराम वामन भांडारी यांच्या इ. स. १८८८ या वर्षी प्रसिद्ध झालेल्या 'स्त्रियांचे चरित्र आणि पुरुषांचे भाग्य, भाग-१' या कथासंग्रहापासून गोमंतकीय कथेचा प्रारंभ मानला गेलेला आहे. भास्कर गोविंद रामाणी यांची 'साध्वी तारा अथवा योग्य मोबदला' ही दीर्घकथा इ. स. १८८९ मध्ये प्रसिद्ध झाली. यानंतर पुढे गोमंतकीय मराठी कथेचा प्रवास अखंडपणे सुरू राहिलेला दिसतो.

इ. स. १९१० मध्ये पोर्तुगालात राजेशाही राजवट संपून प्रजासत्ताक प्रशासन आले आणि गोमंतकीयांना मोकळा श्वास घेता आला. पोर्तुगालातील राजकीय परिवर्तनाचा परिणाम गोमंतकीय जीवनाच्या अनेक क्षेत्रांत झाला. या मोकळ्या वातावरणाचा परिणाम गोमंतकीय साहित्यक्षेत्रावरही झाल्यामुळे या काळात साहित्यनिर्मिती जोमाने होऊ लागली. गोमंतकीय मराठी कथेलाही बहर आला. या काळात अनेक लेखक-लेखिकांच्या कथा प्रसिद्ध होऊ लागल्या.

शंकर बळवंत आरस, यशवंत सूर्यराव सरदेसाई, ग. कृ. शिरसाट यांच्या कथा इ. स. १९१२ पासून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत. ग. कृ. शिरसाट यांचा 'गद्यविलासनी' हा संग्रह १९१२ मध्ये प्रसिद्ध झाला. या काळात हिराबाई पेडणेकर, लक्ष्मीबाई कामत, भद्राबाई मडगांवकर, शांताबाई कामत, मनुबाई बोरकर अशा स्त्रीलेखिकांच्या काही कथा वेगवेगळ्या नियतकालिकांमधून प्रसिद्ध झालेल्या आहेत.

सा. घ. कंटक, वि. स. सुखठणकर, लक्ष्मणराव सरदेसाई, जयवंतराव सरदेसाई हे या काळातील महत्त्वाचे कथाकार आहेत. सा. घ. कंटक यांनी अनेक कथा लिहिल्या. त्यांचा पहिला कथासंग्रह 'सुमनगुच्छ' इ. स. १९२९ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर कंटकांचे 'कणसाचे दाणे' (१९३५), 'शहाळी' (१९४१), 'जाईची फुले' (१९६१) असे कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या कथा या कौटुंबिक कथा आहेत.

कंटकांच्या कौटुंबिक कथा प्रसिद्ध होत असतानाच इ. स. १९३१ मध्ये वि. स. सुखठणकरांचा 'सह्याद्रीच्या पायथ्याशी' हा कथासंग्रह प्रसिद्ध झाला आणि मराठीत प्रादेशिक कथेचा उदय झाला. सोमनाथ कोमरपंत यांनी वि. स. सुखठणकरांच्या कथेविषयी

“माती आणि माणूस यांच्या अतूट अनुबंधाचे साऱ्या चैतन्य कळांसह चित्रण करण्याची ही क्षमता वि. स. सुखठणकरांमध्ये होती. म्हणून आजही ‘सह्याद्रीच्या पायथ्याशी’ या कथासंग्रहातून रसरशीत परिसरचित्रणाचा प्रत्यय येतो.” ३ असे लिहून ‘सह्याद्रीच्या पायथ्याशी’ हा कथासंग्रह गोमंतकीय मराठी कथेचा मानदंड आहे आणि एकूण मराठी कथाविश्वातील मैलाचा दगड आहे असे मत मांडलेले आहे. गोमंतकीय मराठी कथेचा मानदंड ठरलेल्या ‘सह्याद्रीच्या पायथ्याशी’ या कथासंग्रहापासून मराठीत प्रादेशिक कथेचा प्रारंभ झाला आणि पुढे मराठी प्रादेशिक कथा विकसित होत गेली.

याच काळात लक्ष्मणराव सरदेसाई यांचा पहिला कथासंग्रह ‘कल्पवृक्षांच्या छायेत’ १९३४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर त्यांचे एकूण चौदा कथासंग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत. गोमंतकीय समाजजीवनाचे चित्रण त्यांनी आपल्या कथेतून समरसतेने केलेले आहे. त्यांच्याविषयी रवीन्द्र घवी यांनी मांडलेले मत महत्त्वाचे आहे. घवी लिहितात, “लक्ष्मणराव सरदेसाई रियासतकार नव्हते हे तर खरेच पण स्वातंत्र्यपूर्व गोमंतकीय लोकसंस्कृतीचे ते बखरकार होते. गोमंतकाची सामाजिक, सांस्कृतिक परंपरा, तिच्यामध्ये होणारी परिवर्तने यांचा त्यांनी अगत्यपूर्वक अभ्यास केला होता.”४

घवी यांनी मांडलेले हे मत योग्यच आहे. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांनी आपल्या कथालेखनामधून गोमंतकीय लोकसंस्कृतीचे प्रत्ययकारी चित्रण केलेले आहे. गोमंतकीय जीवनाचे चित्रण त्यातील विविध रंगछटांसह त्यांनी केलेले आहे. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या कथेने मराठी प्रादेशिक कथा अधिक समृद्ध केली.

जयवंतराव सरदेसाई हे या काळात कथालेखन करणारे कथाकार आहेत. सरदेसाई यांचा ‘सुखाचे क्षण’ हा पहिला कथासंग्रह १९३४ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर त्यांचे ‘गुलाबगेंद’, ‘अवशेष’ असे दोन कथासंग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत. वाचनीयता हा त्यांच्या कथेचा महत्त्वाचा गुण आहे.

पंडित महादेवशास्त्री जोशी हे या काळातील महत्त्वाचे कथाकार असून यांचा ‘वेलविस्तार’ हा कथासंग्रह इ. स. १९४१ मध्ये प्रसिद्ध झाला. त्यानंतर त्यांचे ‘खडकातले पाझर’, ‘मोहनवेल’, ‘भावबळ’, ‘पुत्रवती’ असे अनेक कथासंग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या कथा कुटुंबकथा आणि संस्कारकथा म्हणून ओळखल्या जातात. माणसांचे परस्परांशी असलेले

नातेसंबंध, त्यांच्या भावभावना यांचे सूक्ष्म चित्रण त्यांच्या कथेत येते. त्यांच्या काही कथांवर चित्रपटही निघालेले आहेत.

या काळात व्यंकटेश अनंत पै रायकर, ना. के. शिरोडकर, ह. वि. देसाई, प्र. शां. मांजरेकर, स्नेहलता वैद्य, भवानी शंकर निळकंठ वागळे, वि. दा. साळगांवकर, द. वि. किर्तने, जनार्दन शिंके या लेखकांनी कथालेखन केलेले आहे.

व्यंकटेश अनंत पै रायकर यांचा 'कारंजाचे तुषार' हा पहिला कथासंग्रह इ. स. १९३९ मध्ये प्रसिद्ध झाला. पुढे त्यांचे 'सप्तस्वर' (१९६५), 'ईश्वराचे अस्तित्व' (१९८८) इत्यादी संग्रह प्रसिद्ध झाले. त्यांच्या कथा या प्रामुख्याने शृंगारकथा आहेत.

याशिवाय या काळात का. पुं. घोडे यांचा 'सुखसंवाद' (१९३७), स्नेहलता वैद्य यांचा 'कुसुमाच्या कळ्या' (१९३८), भवानी शंकर निळकंठ वागळे यांचा 'तारका', वि. दा. साळगांवकर यांचे 'शुक्राची चांदणी व इतर गोष्टी' (१९३८), 'किनाऱ्यावर' (१९३९), द. वि. कीर्तने यांचे 'न्याय-अन्याय' (१९३८), 'सोन्याची पिसे' (१९४२), ना. के. शिरोडकर यांचे 'नवे जहाज' (१९३९), 'किमया' (१९४०), 'दीपगृह' (१९४२), ह. वि. देसाई यांचा 'उंबराची फुले' (१९४०), प्र. शां. मांजरेकर यांचा 'उषःप्रभा' (१९४०) असे कथासंग्रह प्रसिद्ध झालेले आहेत. या कथाकारांनी आपल्या कथालेखनाने गोमंतकीय कथेचे दालन सजविलेले आहे.

बा. भ. बोरकर, बा. द. सातोस्कर यांचे कथासंग्रह या काळात प्रसिद्ध झालेले आहेत. जनार्दन शिंके, बा. द. सातोस्कर यांचे फ्रेंच, पोर्तुगीज भाषांतील कथांचे अनुवादित संग्रहही या काळात प्रसिद्ध झालेले आहेत.

जनार्दन शिंके यांनी एमिल झोलाच्या चार कथा आणि एक लघुकादंबरी यांचा अनुवाद 'मधली भिंत' (१९४३) या संग्रहामधून प्रसिद्ध केला. त्यांनी 'वंचना' (१९५२) आणि 'भीती' (१९५४) हे स्टीफन इवॉइंगच्या कथांचे अनुवाद प्रसिद्ध केले.

मुक्तिपूर्व गोमंतकीय कथा-कादंबऱ्यांच्या संदर्भात प्रल्हाद वडेर यांनी मांडलेले मत महत्त्वाचे आहे. मुक्तिपूर्व साहित्यप्रकारांपैकी गोमंतकीय लघुकथा आणि कादंबरी मराठीतल्या या वाङ्मयप्रकारांपेक्षा काहीशी वेगळी आहेत. हे दोन्हीही वाङ्मयप्रकार मराठीला समांतर असले, तरी काहीसे वेगळेही आहेत असे सांगून ते लिहितात, "मुक्तिपूर्व

गोमंतकीय साहित्यावर इंग्रजी व अमेरिकन लेखकांपेक्षा पोर्तुगीज, फ्रेंच व रशियन साहित्याचा प्रभाव अधिक आहे. गोमंतकीय लेखकांनी जागतिक साहित्यकृतींची जी भाषांतरे केली ती बरीचशी इंग्रजीतून न करता पोर्तुगीज-फ्रेंच मधून केली. प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई, व्यं. अनंत पै रायकर, बा. भ. बोरकर, बा. द. सातोस्कर इत्यादींनी पोर्तुगीज, फ्रेंच, कथा-कादंबऱ्यांची भाषांतरे, अनुवाद व स्वैर रुपांतरे केली. युरोपियन साहित्यकृती इंग्रजीपेक्षा पोर्तुगीज, फ्रेंचमध्ये आजही लवकर उपलब्ध होतात. हा फायदा त्यांना मिळाला. स्टीफन इवॉइंग, मोपांसा, बाल्झाक इत्यादींचे अनुवाद गोमंतकीय लेखकांनी इंग्रजीच्या आधी वाचले. त्यामुळे इंग्रजी-अमेरिकन लेखकांपेक्षा फ्रेंच-पोर्तुगीज लेखकांचा प्रभाव त्यांच्यावर अधिक गडद आहे.”^५

प्रल्हाद वडेर यांनी मांडलेले मत योग्यच आहे. मुक्तिपूर्व गोमंतकीय कथा ही मराठीच्या मुख्य प्रवाहाला समांतर असली तरी तिच्यात काही वेगळेपणाही आहे. हा वेगळेपणा मुक्तिपूर्व गोमंतकीय कथाकारांवर असलेल्या फ्रेंच-पोर्तुगीज लेखकांच्या प्रभावातूनही दिसून येतो. जनार्दन शिंके, बा. द. सातोस्कर यांनी पोर्तुगीज, फ्रेंच भाषेतील कथा-कादंबऱ्यांची भाषांतरे करून अनुवादित साहित्याच्या दालनात महत्त्वाची भर घातली.

रवीन्द्र घवी यांनी गोमंतकीय साहित्याच्या संदर्भात केलेल्या विवेचनामधून असे दिसते की, मराठी साहित्यावर इंग्रजीचा अतिरेकी प्रभाव असून फ्रेंच, इटालियन अशा युरोपियन भाषांतील वाङ्मयाचे प्रभाव मराठी साहित्यावर पुरेसे पडत नाहीत. पण गोमंतकीय साहित्य याला अपवाद असून त्यात फ्रेंच, पोर्तुगीजसारख्या समृद्ध भाषेतील साहित्याचा अनुवाद झालेला आहे.

“आधुनिक मराठी साहित्याच्या एका वैगुण्याकडे लक्ष वेधताना कै. बा. सी. मर्ढेकरांनी असा अभिप्राय नोंदविलेला आहे की, “मराठी साहित्य इतके परिपुष्ट आहे की पुरेसे परितुष्ट नाही.” मराठी साहित्यावरील इंग्रजीच्या अतिरेकी प्रभावाकडे त्यांचा रोख आहे.

नवनवीन वाङ्मयीन प्रवृत्ती प्रकट करणाऱ्या फ्रेंच, इटालियन इ. युरोपियन भाषांतील वाङ्मयाचे आपलं वाचन मर्यादित आणि त्या वाङ्मयाचे प्रभाव मराठी साहित्यावर पुरेसे पडत नाहीत, असा त्यांचा आक्षेप आहे. हा आक्षेप खराच आहे पण त्याला अपवाद शोधायचे झाल्यास गोमंतकीय साहित्यिकांकडेच वळावे लागते. बा. भ. बोरकर,

लक्ष्मणराव सरदेसाई, बा. द. सातोस्कर, व्यंकटेश पै रायकर, ज. ज. शिंके, वामन सरदेसाई, स. शं. देसाई या गोमंतकीय लेखकांची नावे घ्यावी लागतात. या लेखकांनी उत्तमोत्तम पोर्तुगीज कथा, कादंबऱ्यांचे मराठी अनुवाद केले आहेत...पोर्तुगीज ही नोबेल पुरस्कारार्थीत पोचलेली साहित्यिकदृष्ट्या समृद्ध भाषा आहे. तिचा संपर्क गोमंतकीय लेखकांद्वाराच मराठीशी जुळून आला.”^६

रवीन्द्र घवी यांनी गोमंतकीय कथा-कादंबऱ्यांवर पोर्तुगीज कथा-कादंबऱ्यांचा प्रभाव पडलेला आहे याकडे लक्ष वेधलेले आहे. त्यांचे मत योग्यच आहे. गोमंतकीय लेखकांनी युरोपियन भाषांतील कथा-कादंबऱ्यांचे अनुवाद करून मराठी साहित्याला मोलाची देणगी दिलेली आहे.

गोवा मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथेच्या संदर्भात बाळकृष्णजी कानोळकर यांनी मांडलेले मत पाहावे लागेल.

“...या कालखंडातील गोमंतकीय कथा ही मध्यवर्ती मराठी कथेला नेहमीच समांतर राहिलेली दिसून येते...परंतु सर्वसाधारणपणे पाहू जाता या कालखंडातील कथा ही रोमॅंटिकच राहिली. स्मरणरमणीयतेत आणि व्याजवास्तवाच्या चित्रीकरणाच्या आवर्तातच ती सापडलेली दिसते.”^७

बाळकृष्णजी कानोळकर यांनी केलेल्या विवेचनावरून स्पष्ट होते की, गोवा मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथा ही मध्यवर्ती मराठी कथेला समांतर राहिलेली आहे. पण तरीही सर्वसाधारणपणे या काळातील गोमंतकीय कथेचे स्वरूप हे रंजनप्रधान राहिलेले दिसते.

गोवा मुक्तिपूर्व कालखंडात प्रतिकूल परिस्थितीत कथानिर्मिती झालेली असूनही या कथेने मराठी साहित्यात स्वतःचे स्थान निर्माण केले. या काळातील कथेविषयी विवेचन करताना सोमनाथ कोमरपंत यांनी मांडलेले मत मननीय आहे.

“मुक्तिपूर्व कालखंडात व्यक्तिस्वातंत्र्याचा, लेखनस्वातंत्र्याचा सर्वतोपरी संकोच होत असतानादेखील या कथालेखकांनी प्रतिकूल परिस्थितीतही कथालेखन केले. त्यांची कथा महाराष्ट्रातील यशवंत, जोत्स्ना, अभिरुची, सत्यकथा या वाङ्मयीन अभिरुची सजगतेने जोपासणाऱ्या नियतकालिकांतही प्रसिद्ध होत होती. गोमंतकीय हे बिरूद न लावता एकूण

मराठी साहित्य प्रवाहात समरस होऊन लिहिण्याची प्रेरणा या काळात होती असेही निरीक्षण या कालखंडाविषयी नोंदवता येईल.”८

अशाप्रकारे मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथा प्रतिकूल परिस्थितीत लिहिली गेलेली असूनही या कथेने मराठीच्या मुख्य प्रवाहात आपले स्थान निर्माण केलेले दिसते. या कालखंडात गोमंतकीय कथेने प्रादेशिक कथेची देणगी मराठीला दिली. मराठी प्रादेशिक कथेचा प्रारंभ गोमंतकामधून झाला. वि. स. सुखठणकर आणि प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या कथांमधून प्रादेशिक कथेचा प्रवाह मराठीत आला आणि विकसित झाला. वि. स. सुखठणकर आणि प्रा. लक्ष्मणराव सरदेसाई यांच्या कथेला मध्यवर्ती मराठी कथेच्या प्रवाहात मानाचे स्थान प्राप्त झालेले दिसते.

इ. स. १८८८ पासून सुरू झालेला गोमंतकीय मराठी कथेचा प्रवाह विकसित होत अखंडपणे सुरू राहिलेला दिसतो. ही कथा मराठीच्या मुख्य प्रवाहाला समांतर राहिलेली आहे. गोमंतकीय मराठी कथा महाराष्ट्रातील सत्यकथा, अभिरूची यासारख्या वाङ्मयीन अभिरूची जपणाऱ्या मराठी नियतकालिकांमधूनही प्रसिद्ध झाल्या. फ्रेंच, पोर्तुगीज अशा भाषांतील कथांचा मराठीत अनुवाद करून गोमंतकीय लेखकांनी मराठी साहित्याला संपन्न बनविलेले आहे. गोवा मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथेने इथल्या वाङ्मयीन संस्कृतीच्या विकासास हातभार लावलेला आहे हे मान्य करावे लागते.

संदर्भ :-

१. प्रभुदेसाई, वि. बा., *गोमंतकाची मराठी परंपरा*, प्रभुदेसाई, वि. बा., घवी, रवीन्द्र, संपा., गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास – खंड पहिला, गोमंतक मराठी अकादमी, पणजी, प्रथमावृत्ती २००३, पृ. ९७.
२. कोमरपंत, सोमनाथ, *मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथा*, मयेकर, गोपाळ, संपा. मैत्र कथा-कविता विशेषांक, गोमंतक मराठी अकादमी, पणजी, २०००, पृ. ५.
३. कोमरपंत, सोमनाथ, *मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथा*, मयेकर, गोपाळ, संपा. मैत्र कथा-कविता विशेषांक, गोमंतक मराठी अकादमी, पणजी, २०००, पृ. ६.
४. घवी, रवीन्द्र, मागोवा, राजहंस वितरण, प्रथमावृत्ती १९९८, पृ. ३९.

५. वडेर, प्रल्हाद, *गोमंतकीय मराठी लघुकथेतील प्रादेशिकतेचा शोध*, मयेकर, गोपाळ, प्रभुदेसाई, वि. बा., संपा. मैत्र - गोमंतकीय मराठी साहित्य-संशोधन विशेषांक, गोमंतक मराठी अकादमी, पणजी - गोवा, मार्च २००१, पृ. १०२, १०३.

६. घवी, रवीन्द्र, *आधुनिक साहित्य निर्मितीतून गोव्यांतील मराठी अस्मिता*, शिरोडकर, प्रकाशचंद्र पां., संपा. गोमंतकाची मराठी अस्मिता, गोमंतक मराठी अकादमी, पणजी - गोवा, आवृत्ती पहिली २००१, पृ. ५५, ५६.

७. कानोळकर, बाळकृष्णजी, *कथा*, प्रभुदेसाई, वि. बा., घवी, रवीन्द्र, संपा. गोमंतकीय मराठी वाङ्मयाचा इतिहास, खंड पहिला, गोमंतक मराठी अकादमी प्रकाशन, आवृत्ती पहिली २००३, पृ. ४०१.

८. कोमरपंत, सोमनाथ, *मुक्तिपूर्व कालखंडातील गोमंतकीय मराठी कथा*, गोपाळ मयेकर, संपा. मैत्र, कथा-कविता विशेषांक, गोमंतक मराठी अकादमी, पणजी - गोवा, मार्च २०००, पृ. ८.